

KIRGIZ TÜRKÇESİNİN DİYALEKTLERİ ÜZERİNE

Aysel BAYTOK*

ÖZET

Bir dilin tarihî, sosyal ve kültürel nedenlerle, değişik bölgelerde ya da ülkelerde, zamanla ses yapısı, şekil yapısı ve söz varlığı bakımlarından önemli farklarla birbirinden ayrılan kollarına lehçe (diyalekt) denir. Kırgız Türkçesinin Kuzey, Güneydoğu ve Güneybatı (İçkilik) olmak üzere üç büyük diyalekti vardır. Bunların içinde de ağızlar yer alır. Kırgız diyalektleri arasında ses, şekil, söz varlığı ve anlam bakımlarından önemli farklılıklar vardır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Türkçesi, Diyalekt, Kuzey Diyalekti, Güneydoğu Diyalekti, Güneybatı (İçkilik) Diyalekti.

ON THE DIALECTS OF KIRGHIZ TURKISH

ABSTRACT

A variety of language that is distinguished from other varieties in time by its use in different regions or countries with considerable differences in terms of phonology, morphology and vocabulary because of historical, social and cultural reasons is called dialect. Kirghiz Turkish has three dialects namely North, Southeast and Southwest (Ichkilik) dialects and these also include some local dialects. There are significant differences among Kirghiz dialects in terms of phoneme, morpheme, vocabulary and semantics.

Keywords: Kirghiz Turkish, Dialect, North Dialect, Southeast Dialect, Southwest (Ichkilik) Dialect.

1. Giriş

Her dilin bir tarihi vardır. Dilin tarihi onu kullanan toplumun tarihiyle doğrudan bağlantılıdır. Bu nedenle araştırmalarını yaparken dilbilimciler tarihçilerden, tarihçiler de dil bilimcilerden faydalanırlar. Çünkü dil ve toplum tarihine ait en gizli bilgiler diyalektlerde saklanmıştır. Diyalektler çoğu zaman edebî dilde rastlanmayan, fakat dil için önemli olan olayları, yapıları korumuştur. Bunları ortaya çıkarmakla diyalektoloji ilmi dilin ve halkın tarihini açıklamaya yardımcı olur. Yine diyalektler edebî dilin şekillenişinin, gelişim sürecinin, geçirdiği aşamaların açıklanmasında temel, hatta tek kaynaktır. Diyalektoloji kelimelerin çeşitliliğinin, ek ve köklerin farklılığının, seslerin farklı şekillerdeki gelişimlerinin zaman ve mekâna göre derinlemesine anlaşılmasını sağlayan yegâne araçtır.

Diyalektler sadece dilin gelişiminin anlaşılmasına hizmet etmezler. Bunun dışında onlar, örneğin folklorik, edebî ve tarihî metinleri anlamada, dil özelliklerini ortaya çıkarmada da en büyük yardımcıdır. Çünkü pek çok yazar eserinde kendi diyalekt özelliklerini kullanmıştır. Diyalekt araştırmaları yine arkeoloji, coğrafya, halk bilimi, etnoğrafya vb. bilimler için de en önemli kaynaklardan biridir.

* Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Denizli - TÜRKİYE, E-posta: ayselbaytok@gmail.com.

Her bir edebî dil diyalektlerden oluşmuştur. Diyalektler bazı farklılıkları olsa da edebî dilden tamamen bağımsız değil, onunla iç içe ve ondan daha zengindir. Bu itibarla günlük hayattaki teknolojik gelişmeler sonucunda dilde sık sık ihtiyaç duyulan yeni kelimeler için de ilk başvurulması gereken kaynak yine diyalektlerdir.

2. Diyalekt

Hem Türkiye’de hem de Türk dünyasında dil bilgisi terimleri konusunda bir karmaşa vardır. Bu karmaşa *diyalekt* (lehçe) terimi için de geçerlidir. Bu nedenle Kırgız Türkçesinin diyalektlerine geçmeden önce bu konuya değinmek yerinde olacaktır. TDK tarafından hazırlanan Türkçe Sözlük’te¹ *diyalekt* terimi *lehçe* sözcüğü ile karşılanmıştır. Ergin² *lehçeyi* “Bir dilin bilinen ve takip edilebilen tarihinden önce, karanlık bir devrinde kendisinden ayrılmış olup çok büyük ayrılıklar gösteren kolları.” şeklinde tanımlarken, “bir dilin bilinen tarihi seyri içinde ayrılmış olup bazı ses ve şekil ayrılıkları gösteren kolları, bir kavmin ayrı kabilelerinin birbirinden farklı konuşmaları”na *şive*, “şive içinde mevcut olan ve söyleyiş farklarına dayanan küçük kollara, bir memleketin çeşitli bölge ve şehirlerinin kelimeleri söyleyiş bakımından birbirinden ayrı olan konuşmaları”na da *ağız* adını vermiştir. Ergin örneğin Çuvaşça ve Yakutçayı Türkçenin lehçeleri; Kırgız, Kazak, Özbek, Anadolu, Türkmen Türkçelerini Türkçenin şiveleri; İstanbul, Karadeniz, Konya konuşma şekillerini de Türkiye Türkçesinin ağızları olarak kabul eder.

Korkmaz³ *diyalekt* karşılığı olarak verdiği *lehçeyi* “Bir dilin tarihî, siyasî, sosyal ve kültürel nedenlerle değişik bölgelerde, zamanla ses yapısı, şekil yapısı ve kelime hazinesi bakımından önemli farklarla birbirinden ayrılan kollarından her biri.” şeklinde tanımlamış ve Anadolu, Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen lehçelerini örnek olarak vermiştir. Korkmaz⁴ *ağız* terimini de “Bir dilin veya bir lehçenin yazı diline oranla ve çoğunlukla ses, bazen de şekil, anlam ve söz varlığı bakımından birbirinden az çok ayrılan konuşma biçimleri.” şeklinde açıklamıştır. Korkmaz ağızları örnek olarak Türkiye Türkçesinin İstanbul ağızı, Rumeli ağızı, Aydın ağızı, Konya ağızı gibi ağızlarını vermiştir.

Vardar⁵ *diyalekt* terimini *lehçe* terimine göndermiş, *lehçeyi* de “Bir dilin tarihsel, toplumsal, ekinsel nedenlerle zaman ya da uzamda söyleyiş, dilbilgisi ve sözlük açılarından ayrılaşmış biçimi.” şeklinde tanımlamıştır. Örnek olarak da Özbek lehçesi ve Azeri lehçesinin Türk lehçelerinden olduğunu belirtmiştir.

Banguoğlu⁶ *lehçe* terimi konusunda şunları söyler: “... Yaşayan diller de daha ileri dallanmaya doğru giderler. Çoğu oldukça farklı konuşma çeşitlerine ayrılmış bulunurlar. Bir dilin bu türlü bölünmelerine lehçe (dialecte) deriz. Batı Türkçesinin Anadolu, Azeri, Türkmen vb. lehçeleri gibi. Bunlar da daha küçük konuşma farkları ile ağızlara bölünmüş olabilirler. Anadolu lehçesinin Rumeli, Karaman, Aydın, Harput vb. ağızları gibi.”

Aksan⁷ *lehçe* terimini “Bir dilin değişik ülkelerde ve bölgelerde, yine aynı dil birliğinden kimselerce konuşulan değişik biçimi.” şeklinde tanımlar. Buna göre Aksan Azerbaycan, Türkiye, Kazak, Tatar, Uygur Türkçelerini Türk dilinin lehçeleri olarak kabul eder. Aksan ağız terimini de “Aynı lehçe içinde, daha küçük yerleşim bölgelerine özgü olan ve daha küçük ayrımlara dayanan

¹ Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara 1988, s. 386.

² M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 2000, s. 10.

³ Z. Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 153.

⁴ Korkmaz, *age.*, s. 11-12.

⁵ B. Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2002, s. 142.

⁶ T. Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 1990, s. 11.

⁷ D. Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C. 1, Ankara 2000, s. 141.

konuşma biçimi.” diye tanımlar. Bunun için de Anadolu’nun çeşitli yerlerindeki konuşma biçimlerini örnek olarak verir.

Yukarıdaki tanımlara bakıldığında Korkmaz, Banguoğlu, Vardar ve Aksan’ın *lehçe* (diyalekt) teriminin kavram alanı konusunda birleştikleri görülür. Ergin ise onların *lehçe* ile kastettikleri kavrama karşılık olarak *şive* terimini kullanmıştır.

Bugün Kırgız gramerciliğinde *lehçe* terimi karşılığı olarak genellikle *diyalekt* teriminin kullanıldığı görülür. Kırgız dil bilimcilerinden Yunusaliyev⁸ *diyalekt* (lehçe) terimini “Standart dile ait özelliklerle birlikte kendine has özelliklere sahip olan bölgesel dil.” şeklinde tanımlar. Yunusaliyev *govor* (ağız) teriminin de bir diyalekt içindeki daha küçük farklılıklar için kullanıldığını belirtir. O, ağızlar için örnek olarak Kırgız dilinin Kuzey diyalekti içindeki Talas, Çüy, Isık-Köl bölgelerindeki dil özelliklerini verir. Yunusaliyev⁹ 1950’lere kadarki diyalektoloji çalışmalarında Kırgız Türkçesi içindeki farklı özellikler için sadece *diyalekt* teriminin kullanıldığını, sonraki çalışmalarda ise en büyük gruplara *diyalekt*, onun içindeki gruplara *govor*, onun da içinde farklı gruplar varsa buna da *podgovor* denildiğini belirtir.

Kırgız Türkçesinde diyalektoloji terimleri olarak *nareçiyeye* (lehçe), *diyalekt*, *govor* (ağız) ve *podgovor* (altağız) kelimeleri bulunmaktadır. 1950’lere kadarki eserlerde her tür farklılık için sadece *diyalekt* terimi kullanılmıştır.¹⁰ “Lehçe, ağızlar grubu” anlamındaki *nareçiyeye* Rus Devriminden önce Kırgız Türkçesi, Kazak Türkçesi, Tatar Türkçesi, Özbek Türkçesi gibi Türk lehçeleri için kullanılırken, daha sonra Rus dil ve milliyetler politikasının sonucu olarak bu Türk lehçelerinin içindeki en büyük diyalekt bölümü için kullanılmaya başlanmıştır; Kırgız, Kazak, Tatar, Türkmen Türkçeleri vb. her biri birbiriyle ilgisi olmayan müstakil diller olarak gösterilmiştir. Sonuç olarak *nareçiyeye* ve *diyalekt* terimleri aynı anlamda kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde ise *nareçiyeye* terimi tamamen bırakılmış, onun yerini *diyalekt* almıştır.

Mukambayev¹¹ “Edebi dile göre sözlü şekilde yaşayan, kalıplaşmamış tür.” olarak açıkladığı *diyalekt* terimini “Bir dilin yerel özelliklerinin bir bölgeye dağılmış şekilleri, özelliklerinin/değişikliklerinin toplamı, o toplamın bölgesel görünüşü.” şeklinde tanımlar. O, diyalektlerin edebî dilden fonetik, morfolojik, sentaktik ve leksik açıdan farklı olduğunu, ancak standart dilden ayrı olmadığını, ağızların standart dilin bir kolu olduğunu belirtir.

Mukambayev¹² geniş bir terminoloji de vermiştir. O, Yunusaliyev’in terimlerine ek olarak *dialektlerin tobu* (diyalektler grubu), *ötkööl diyalekt* (iki diyalekt arasında yer alıp her iki diyalektin özelliklerini de gösteren diyalekt, sınır/geçiş diyalekti), *territoriyalık diyalekt* (coğrafi diyalekt, dilin coğrafi bölgeye göre görülen özellikleri), *sotsyaldık ya da toptuk diyalekt* (toplumsal ya da grupsal diyalekt, dildeki özellikler bölge ya da sahaya göre değil, toplumun küçük bir grubuna, genç nesline, meslek özelliğine, ailenin göçüp gelmesine bağlı olarak görülüyorsa toplumsal ya da grupsal diyalekt denir), *govor* (ağız, dilsel işaretlerin daha küçük bir bölgede dağılmış özellikleri), *govorlordun tobu* (ağızlar grubu, bazı özelliklerine göre bir diyalekt bölgesinde birkaç köy birbirine yakın hususiyetlere sahip ise ağızlar grubu olarak adlandırılır), *ötkööl govor* (iki govor arasında yer alıp her iki govorun özelliklerini de gösteren govor denir), *podgovor* (govor içinde yer alıp küçük bir bölge ya da bir köye ait ağız özellikleri için kullanılır), *nareçiyeye* (diyalekt/lehçe, ağızlar grubu) gibi terimleri de eklemiştir.

⁸ B. M. Yunusaliyev, *Kırgız Diyalektologiyası*, Frunze 1971, s. 5-6.

⁹ Yunusaliyev, *age.*, s. 70.

¹⁰ Yunusaliyev, *age.*, s. 6, 70.

¹¹ C. Mukambayev, *Kırgız Diyalektologiyası cana Frazeologiya*, Bişkek 1998, s. 6, 10.

¹² Mukambayev, *age.*, s. 10-12.

Abduldayev¹³ ise diyalektlerin sadece sözlü şekilde yaşayabildiklerini, fonksiyonlarının sınırlı olduğunu, dar bir çevrede kullanıldıklarını, leksik kapsamlarının edebî dilin söz varlığından daha aşağıda olduğunu belirtir.

Bugün Türk ve Kırgız gramercileri arasındaki *diyalekt* (lehçe) teriminin anlamı konusunda görülen farklılık Anadolu Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Tatar Türkçesi, Özbek Türkçesi gibi Türk lehçelerine Türk gramercilerinin *lehçe* (diyalekt), Kırgız gramercilerinin (ve diğer eski SSCB yönetimi altında yaşamış olan Türk devletleri gramercilerinin) ise Rus politikalarının etkisiyle *dil* olarak bakmalarından kaynaklanmaktadır. Türk gramercileri dil olarak Eski Türkçeyi alıp şu anki Türk lehçelerini onun altında birer lehçe olarak değerlendirirken, Kırgız gramercileri bu lehçelerin aynı dilden (Eski Türkçe) türediklerini kabul etmekle birlikte bugün artık her birinin müstakil birer dil haline geldiklerini savunmaktadırlar.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı gibi, Türk ve Kırgız gramercileri *lehçe* (diyalekt) konusunda ayrılırlarken, *ağız* (govor) terimi konusunda birleştikleri görülmektedir. Bu çalışmada Kırgız Türkçesinin Türk dilinin bir lehçesi olduğu göz önünde tutularak Kırgız Türkçesi içindeki en büyük söyleyiş farklılıkları *diyalekt*, onun içindeki farklılıklar da *ağız* olarak ele alınacaktır.

Her dilin ya da her lehçenin içinde az çok farklılaşan kullanım şekilleri mevcuttur. Bununla birlikte bu şekiller standart dilden tamamen farklı değildir. Çünkü standart dil diyalekt özelliklerinin bir ortalaması sayılabilir. Diyalektler kendi aralarında da tamamen farklı değildir. Diyalektler dilin temeli, en önemli kaynaklarından biridir. Edebî dil bir ya da birkaç diyalekt temelinde oluşur. Yunusaliyev şöyle der: “Kırgız edebî dili de diğer edebî diller gibi diyalektler temelinde meydana gelmiştir. O halde onun temelinde bir diyalekt mi var, birkaç diyalekt mi? Elimizdeki malzemelere göre edebî dilimizin temelini oluşturmada bütün Kırgız diyalektlerinin katılımı olmuştur.” Literatürde Kırgız edebî dilinin sadece Kuzey diyalektine dayandığı şeklinde görüşlere rastlanabilmektedir. Ancak gerçekte bütün edebî dillerde olduğu gibi, Kırgız edebî diline bütün özellikleri tamamen alınmış olan bir diyalekt ya da ağız yoktur. Aynı şekilde diyalekt özelliklerinin hiç birinin edebî dile girmediği bir diyalekt ya da ağıza da rastlanmamıştır. Bununla birlikte diyalektler arasında katılım derecesi bakımından farklılıklar bulunmaktadır.

Diyalektler edebî dilin temelini oluştururken, sonraki gelişim sürecinde, kurallarının tespitinde ve söz varlığının zenginleştirilmesinde de büyük rol oynarlar. Fakat edebî dilin gelişim sürecinde bütün diyalektlerin aynı derecede katkı sağladığı da söylenemez. Tesirin derecesi her toplumun tarihî durumuna göre değişmektedir. “Kırgız halkının tarihinde, edebî dilin oluşumunda ve gelişiminde Kuzey diyalektinin daha aktif rol oynadığı görülmektedir. Bu aktiflik iki önemli durumla ilgilidir: İlk olarak ilk yazarlar, aydınlar Kuzey diyalekti vekillerinden olmuştur; ikinci olarak da cumhuriyetin siyasî ve ekonomik merkezi kuzey Kırgızistan’da yer almıştır.”¹⁴

3. Kırgız Türkçesinin Diyalektlerinin Meydana Gelişi

Bir dilin tarihiyle o dili konuşan toplumun tarihi birbirinden ayrı düşünülemez. Kırgız diyalektlerinin meydana geliş tarihi de Kırgızların tarihiyle yakından ilgilidir. Kırgızlar bugünkü yerlerine yerleşene dek pek çok yer değiştirmişler, pek çok yakın ve uzak halkla temas hâlinde olmuşlardır.

Tarihte adına ilk olarak MÖ 200 yılında Çin kaynaklarında rastlanan¹⁵ Kırgızlar MS. 2. yüzyılda Hun birliğine dâhil olurlar.¹⁶ 4. yüzyılın ikinci yarısında Tabgaçların, 4. yüzyılın sonu 5.

¹³ E. Abduldayev, *Azırkı Kırgız Tili*, Bişkek 1998, s. 3.

¹⁴ Abduldayev, *age.*, 13-14.

¹⁵ V. V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Haz. Kazım Yaşar Koprıman, İsmail Aka), Ankara 2006, TTK Yayınları, s. 24-25; G. Cumakunova, “Kırgız Türkçesinin Tarihi Aşamaları Üzerine Bazı Düşünceler”;

yüzyılın başında Juan-Juanların (Avarlar) hâkimiyetine girerler¹⁷ 6. yüzyılın ikinci yarısında (560 yılında) Göktürk Kağanlığı'na (552-653) bağlanırlar.¹⁸ Uygurların 745'te Göktürk devletini yıkarak Uygur Kağanlığını kurmalarıyla birlikte Kırgızlar bu kez de Uygur Kağanlığına bağlanırlar. Kırgızlar 840'ta bu devleti yıkarak Ötüken'de kendi devletlerini kurarlar.¹⁹

Kırgızlar 10-12. yüzyıllar arasında ilk Türk İslam devleti olan Karahanlıların hâkimiyeti altına girerler. Bu olay onların İslâm kültürüyle tanışmasını sağlar. Bu dönemde İslâm'ı kabul etmeye başlayan Kırgızların örf, âdet ve kullandıkları dinî kavramlarda bazı değişiklikler meydana gelir.²⁰

Kırgızlar 1207'de Cengiz Han'ın hâkimiyeti altına girerler.²¹ 14. yüzyılda Kırgızlar İrtiş'ten Issık-Köl'e kadar olan sahada Moğollarla birlikte yaşamışlardır.²² 1480'li yıllarda Kırgızlar bugünkü Kırgızistan'ın kuzey bölgelerini içine alan devletlerini kurarlar. Bundan sonra da Altay'dan batıya doğru Kırgız göçleri devam eder. Kırgızlar 15. yüzyılda İrtiş'ten günümüzde yaşadıkları topraklara ve Fergana bölgesine göç etmeye başlarlar.²³ Daha sonra Kırgızlar yaklaşık 170 yıl 1514'te kurulan Yarkent Hanlığının hâkimiyetinde kalırlar.²⁴

Kırgızlar 16-18. yüzyıllar arası önce Doğu Türkistan'a, sonra Tyan-Şan taraflarına yerleşerek oralandaki başka halklarla, çoğunlukla da Uygur Türkleri ile temas halinde yaşamışlar, bunun neticesinde de bu iki Türk lehçesi birbirini etkilemiştir. Öncelikle leksik alıntılar olmuştur. Günümüz Kırgız Türkçesi ile Uygur Türkçesi arasındaki benzerlikler, Uygur Türkçesi vasıtasıyla Arapça ve Farsça sözlerin Kırgızcaya geçmeye başlaması o devirde meydana gelmiştir.²⁵

Kırgızların bir bölümü 17. yüzyıl sonu, 18. yüzyıl başında Cungarların (Kalmukların) akınları sonucunda merkezî ve batı Tyanşan'dan (Tanrı dağları) Fergana ve Pamir dağlarına doğru göçerler. Bu dönemde (17. yüzyıldan 18. yüzyılın ortasına kadar) Kırgızlar çoğunlukla Uygur, Özbek, Tacik ve Kazak halkları ile siyasî ve ekonomik ilişki içinde olmuşlar, o dillerden ticaret, çiftçilik, hayvancılık, İslâm dini ile ilgili pek çok kelime almışlardır. Çağdaş Kırgız Türkçesinin Güney ve Kuzey diyalektlerinde aynı anlamda rastlanan Arapça ve Farsça sözler, konuşurların birlikte yaşadığı o dönemde alınmıştır.²⁶

Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara 2002, s. 76; S. Akiner, **Sovyet Müslümanları**, (Çev. Tufan Buzpınar, Ahmet Mutlu), İstanbul 1995, s. 279; L. Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara 1996, s. 270; A. Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, İstanbul 1988, s. 29; İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ankara 1997, s. 139; N. Özkan, **Türk Dilinin Yurtları**, Ankara 2007, s. 129.

¹⁶ Caferoğlu, *age.*, s. 29; Özkan, *age.*, s. 129; S. Gömeç, **Kırgız Türkleri**, Ankara 2002, s. 9; R. Özey, "Tarihte Türk Devletleri ve Hakimiyet Alanları", **Türkler**, C. 1, Ankara 2002, s. 352; I. Cirtautas, **Kirghiz**, Washington 1993, s. 11.

¹⁷ Gömeç, *age.*, s. 19; O. C. Osmonov, "Eski Kırgızlar", **Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 3, (Çev. Vefa Kurban), İzmir 2013, s. 154.

¹⁸ Kafesoğlu, *age.*, s. 139; Caferoğlu, *age.* s. 29; Özey, *age.*, s. 352; Özkan, *age.*, s. 129; Cirtautas, *age.*, s. 11, Gömeç, *age.*, s. 20; F. Türkmen, **Manas Destanı Üzerine İncelemeler**, Ankara 1995, s. 1; M. Saray, **Kırgız Türkleri Tarihi**, İstanbul 1993, s. 16.

¹⁹ Barthold, *age.*, s. 36; Akiner, *age.*, s. 279; Kafesoğlu, *age.*, s. 139; Osmonov, *age.*, s. 152; Caferoğlu, *age.*, 29; Özkan, *age.*, s. 129; Özey, *age.*, s. 352; Cirtautas, *age.*, s. 11; Türkmen, *age.*, s. 1; U. Alimov, "Kırgız Sözlü Kültür Geleneği", **Eski Yeni**, TC. Eskişehir Valiliği Aylık Şehir Kültürü Dergisi, Yıl. 5, S. 49, Eskişehir 2013, s. 4.

²⁰ S. Erşahin, "Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar", **AÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 39, S. 1, Ankara 1999, s. 405-406.

²¹ Alimov, *age.*, s. 5; Kafesoğlu, *age.*, s. 140; Gömeç, *age.*, s. 30; M. Kalkan, **Kırgızlar ve Kazaklar**, İstanbul 2006, s. 109.

²² Kalkan, *age.*, s. 113.

²³ Kalkan, *age.*, s. 123-125.

²⁴ Gömeç, *age.*, s. 43.

²⁵ Yunusaliyev, *age.*, s. 59.

²⁶ Yunusaliyev, *age.*, s. 60.

18. yüzyılın ortalarında Kalmuklar dağılır ve Kırgızlar eski yerlerine geri dönmeye başlarlar. Kuzey Kırgız boyları Isık-köl, Çüy, Talas vadilerine, Narın nehri boylarına; İçkilik boyları ise Pamir dağlarından gelip Fergana vadisinin güney ve batı taraflarına yerleşirler. Bu tarihî olay Kırgız Türkçesinde iki büyük ağız grubunun oluşmasına neden olur.²⁷ Bu yerleşimden sonra diyalektler arasında önemli farklılıklar oluşmaya başlar. Güney ağızları ile Kuzey ağızları arasında coğrafi ve siyasî sebepler nedeniyle eski ilişki kalmaz. Sonuç olarak Kuzey ve Güney Kırgız diyalektleri farklı şartlarda gelişmeye başlar. Güneydeki Kırgızlar Özbek, Uygur ve Tacik halkları ile ilişki kurarken, Kuzeydeki Kırgızlar çoğunlukla Kazaklarla bağlantı içinde olurlar. İşte bugün Güney Kırgız diyalektlerinde görülüp Kuzey Kırgız diyalektlerinde rastlanılmayan Arapça, Farsça kelimeler bu dönemde Uygur, Özbek, Tacik dilleri vasıtasıyla Güney Kırgız diyalektlerine geçmiştir.²⁸

18. yüzyılda Kırgızlar Hokand Hanlığının hâkimiyetini gönüllü olarak kabul ederler.²⁹ 19 Şubat 1876'da Hokand Hanlığı ortadan kaldırılınca Kırgızlar son olarak da Rusların hâkimiyeti altına girerler.³⁰ 19. yüzyılda Kırgızların SSCB'ye bağlanması ve Rusların Kırgızistan'a gelmeleriyle, özellikle Kuzey Kırgız diyalektlerine Rusça kelimeler yoğun olarak girmeye başlar. Sovyet devrinde Kırgızlar siyasî birliğe sahip olunca diyalektler arasındaki farklılaşma da durur.³¹ Kırgızlar 31 Ağustos 1991'den bu yana bağımsız olarak yaşamaktadırlar.

Kırgızların yukarıdaki kısa tarihlerinden de görüldüğü gibi Kırgız diyalektlerinin oluşumu tamamen tarihî olaylar neticesinde gerçekleşmiştir.

4. Kırgız Diyalektlerini Sınıflandırma Çalışmaları

Devrime kadarki dönemde Kırgız diyalektleri konusunda önemli bir çalışma yapılmamıştır. Kırgızistan'a gelerek Kırgız halk edebiyatı ürünlerini ilk inceleyen ve Kırgız Türkçesi konusuna ilk değinen âlim Kazak bilim adamı **Çokan Valihanov**'dur. Valihanov Kırgızistan'a ilk olarak 1856 yılında Isık-Köl vadisinin haritasını hazırlamak üzere gelen heyetle birlikte gelmiştir. 1857'de bölgeye ikinci kez gelen Valihanov Kırgız tarihi, etnografyası, gelenekleri, göreneklere, yaşam şekilleri ve sözlü edebiyatı hakkında materyal toplamıştır. Valihanov bu derlemelerini "Isık-Köl Kündölüğü (Isık-Köl Günlükleri 1861)", "Kırgızdar Cönündö Zapiskalar (Kırgızlar Hakkında Mektuplar 1871)" ve "Cungar Oçerkteri (Cungarya Araştırmaları 1861)" adlı yazılarda yayımlamıştır. Valihanov ayrıca Manas Destanı'nın "Manastın Balalık Ça 1 (Manas'ın Çocukluk Çağı)", "Kankeyge Üylönüşü (Kankey'le Evleniş)" ve "Kökötöy Handın Ölümü cana Anın Aşı (Kökötöy Han'ın Ölümü ve Onun Aşı)" bölümlerini yazıya geçirerek 1861'de Rus Coğrafya Derneği'nin yayın organında "Cungarya Oçerkteri" adıyla yayımlamıştır.³² O Kazak, Tatar ve başka Türk lehçeleriyle yaptığı karşılaştırmalı incelemeler sonucunda Kırgız Türkçesinin Uygur Türkçesine yakın olduğu sonucuna varmıştır.³³

Daha sonra Rus Türkolog V. V. Radloff Kırgızistan'a gelerek 1862'de Tekes'te, 1869'da ise Tokmok şehrinin güney taraflarında folklor derlemeleri yapmıştır. Radloff Manas Destanı'nı da derlemiş ve Türk dillerinin sözlü edebiyatına ayırdığı "Tündük Türk Uruularının Eldik Adabiyatlarının Ülgülörü (Kuzey Türk Boylarının Halk Edebiyatı Örnekleri)" adlı eserinin beşinci

²⁷ Yunusaliyev, *age.*, s. 21; Gömeç, *age.*, s. 45.

²⁸ Yunusaliyev, *age.*, s. 60-61.

²⁹ Gömeç, *age.*, s. 46; F. Kara, "Kırgız Sovyet Devletinin Oluşması", *The Journal of Academic Social Science Studies*, TASS, V. 6, I. 2, 2013, s. 1751.

³⁰ Alimov, *age.*, s. 5-6; Türkmen, *age.*, s. 2; Kara, *age.*, s. 1752.

³¹ Yunusaliyev, *age.*, s. 61.

³² K. Aliyev, *Manasçılar cana İzildööçülör*, Bişkek 1995, s. 175; G. Cumakunova, *Manas Destanı, Kırgız Edebi Dilinin Tarihi Kaynağı*, TDK Yayınları, Ankara 1995, s. 11-12; Türkmen, *age.*, s. 2-3.

³³ Yunusaliyev, *age.*, s. 64.

cildinde 1885'te Saint-Petersburg'da Rusça olarak yayımlamıştır. Eserde destanın “Manas”, “Semetey” ve “Seytek” olmak üzere üç bölümü yer almaktadır. Bu eserin girişinde halk sözlü edebiyatının zenginliği, özellikleri, halkın tarihiyle olan ilgisi, Türk dilleri içinde Kırgızcanın yeri gibi konular da açıklanmıştır. Radloff burada ayrıca Kırgız Türkçesinde diyalektik farklılıklar görmediğini de belirtmiştir. Ancak onun Tekes ve Tokmok'a gittiği dikkate alındığında ve derlemelerinin dil özelliklerine bakıldığında, onun sadece Kuzey Kırgız diyalekti vekilleriyle karşılaştığı anlaşılmaktadır.³⁴

Sözlü edebiyat ve Manas destanı derlemelerinin diyalektoloji araştırmaları açısından önemi, içinde barındırdığı halkın gelenek göreneklere, kültürü, yaşam şekli vb. konuların yanı sıra çağdaş Kırgız edebî dilinden oldukça farklı ve zengin söz varlığı ve asıl eski Türkçe kelimelerin fazlalığıdır. Bu da diyalektologlar için önemli bir kaynak sağlamaktadır. Çünkü Kırgız Türkçesi gibi yazılı belgeleri yeterince bulunmayan lehçelerin gelişimini anlamak için onun ağızlarına, konuşma diline ve sözlü halk edebiyatı ürünlerine dayanma zorunluluğu vardır.

Kırgız Türkçesinin diyalekt özellikleri 1930'lu yıllarda Rus Türkologlar İ. A. Batmanov ve K. K. Yudahin tarafından incelenmiştir. Batmanov uzun yıllar sürdürdüğü Kırgız diyalekt araştırmaları neticesinde ortaya koyduğu “Severniye Dialekti Kirgizkogo Yazıka (1938)” adlı eserinde Kırgız Türkçesini fonetik ve morfolojik özelliklerine göre Kuzey ve Güney olmak üzere iki diyalekt grubuna ayırmıştır. Batmanov bunları da kendi içinde alt gruplara ayırmış, ancak tümü için *diyalekt* terimini kullanmıştır. Batmanov sınıflandırmasında fonetik ve morfolojik ölçütleri kullanmıştır. Bunlar:

1. Kuzey diyalektleri ünlüleri kullanımına göre “uzun ünlüleri kullanan diyalektler (ör. oo)” ve “uzun ünlüler yerine diftongları kullanan diyalektler (ör. ow)” olarak ikiye ayrılmıştır. Diftongları kullananlara örnek olarak Talas ve Çatkal ağızları verilmiştir.

2. Kelime başında /n/ sesinin korunması ya da düşmesi.

3. Kelime başında sert /p/ ya da yumuşak /b/ sesinin kullanılması.

4. İki ünlü arasında yumuşak /b/ sesinin daha da yumuşayarak /v/ sesine dönüşmesi: *barabız* > *baravız*.

5. Sert /s/ sesi ve yumuşak /z/ sesinin kullanımına göre Güney diyalektleri de üç gruba ayırmıştır.

6. *-luu* ve *-lık* eklerinin başındaki /l/ sesinin /r/ ile biten kelimelerde ya /l/ ya da /d/ olarak söylenmesi.

7. Morfolojik yönden şimdiki zamanın üç varyantının (*bara catat//baratat// bara catır*) kullanılması.

Batmanov bu özellikler temelinde Kırgız Türkçesinin Kuzey diyalektini yedi ağız grubuna ayırmıştır:³⁵

1. Talas-Çatkal Diyalekti: *tow* “dağ”, *naysa* “süngü”, *bayda* “fayda”, *baravıs* “varıyoruz”, *baracatur* “varıyor”, *kısıl* “kızıl, kırmızı”, *türlü* “türlü”.

2. Aşağı Çüy Diyalekti: *too*, *naysa*, *bayda//payda*, *barabıs*, *baracatat//baracatur*, *kısıl*, *türlü//türdüü*.

3. Küngöy-AlaToo Diyalekti: *too*, *nayza*, *bayda*, *barabız*, *baracatur*, *kızıl*, *türlüü//türdüü*.

³⁴ Cumakunova, *age.*, s. 12; Yunusalıyev, *age.*, s. 64-65; Aliyev, *age.*, s. 195; Türkmen, *age.*, s. 3.

³⁵ E. Abduldıyev, *Azırkı Kırgız Tili*, Bişkek 1998, s. 9; Yunusalıyev, *age.*, s. 73-74; A. Akmatova, “Modern Dönem Kırgız Urukları ve Kırgız Diyalekt Coğrafyası”, *Turkish Studies*, V. 3/3, 2008, s. 15.

4. Issık-Köl (Issık-Köl'ün Kuzeydoğu Tarafı) Diyalekti: *too, nayza, bayda, barabız, baratat//baracatat//baraytat, kızıl, türdüü.*

5. Narın Diyalekti: *too, ayza, bayda, baravız, baratat//baraytat, kızıl, türdüü.*

6. Atbaşı Diyalekti: *too, naysa, bayda, baravız, baratat//barayatat//baraytat, baracatır, kızıl, türdüü.*

7. Koçkor-Cumgal Diyalekti: *too, naysa, bayda, baravız, baratat//baraytat, kızıl, türdüü.*

Batmanov, kendi devrinde Güney diyalektleri ile ilgili malzeme çok az olmasına rağmen sınıflandırma yapmış ve ağız özellikleri hakkında bilgi vermiştir:³⁶

1. Uzun ünlülerin yerine diftongların kullanılması.
2. Kısa ünlülerin sayısının azalması, yani dokuz değil, sadece beş kısa ünlünün bulunması.
3. Palatal / / sesinin kullanılması.
4. Sert /p/ sesinin kelime başında sıkça kullanılması.
5. Kelime başında /c/ sesiyle birlikte /y/ sesinin de paralel olarak kullanılması.
6. Kelimenin kök ve eklerinde ünlü uyumu kuralının bozulması.
7. Özbek Türkçesine has bazı kelimelerin kullanılması.
8. *ki* bağlacının kullanılması.

Yudahin, sınıflandırmasında sadece coğrafi özellikleri değil, boy (uruk) durumlarını ve linguistik özellikleri de dikkate almıştır. Gerçekten de ağız araştırmalarında Kırgız boylarıyla ağız özellikleri arasında bir bağlantı olduğu görülmektedir. Mesela İçkilik boyunun konuştuğu Güneybatı diyalekti kendine has özellikler göstermekte ve “İçkilik diyalekti” olarak da adlandırılmaktadır. Ancak bununla birlikte ağız araştırmalarında aynı boya mensup Kırgızların farklı ağız konuştuğu ya da farklı boylardan kişilerin aynı ağız konuştuğu durumlara da rastlanabilmektedir.

Yudahin, 1920-1930 yılları arasında Kırgız söz varlığını derlemenin yanı sıra diyalektik farklılıkları da incelemiş, görüşlerini Kırgızca-Rusça sözlüğünün³⁷ giriş kısmında belirtmiştir. Yudahin Kırgız ağızlarını, çift dudak ünsüzü /w/ ve palatal açık / / seslerinin kullanımına göre Kuzey Grubu ve Güney Grubu şeklinde iki büyük gruba ayırmış ve ses özelliklerini belirtmiştir:

1. Kuzey Grubu: Sekiz kısa ünlüye sahiptir: /a,o,u,i,e,ö,ü,i/. Ünsüzlerle ilgili olarak kelime başında /n/ sesi düşer. /s/ ve /z/ seslerinin kullanımına göre Kuzey diyalektleri iki gruba ayrılır. /s/ ciller grubuna Solto, Sarba ış, ve Sayak, /z/ ciller grubuna ise diğer bütün ağızlar girer.

2. Güney Grubu: Güney grubunda Kuzey grubundaki sekiz ünlü yanı sıra dokuzuncu açık ince / / fonemi de kullanılır. Kuzey grubundaki uzun ünlüler yerine bu grupta dudak diftongları kullanılmaktadır. Bu ses Kuzey diyalekti içinde Talas ağızında da görüldüğü için Talas ağızı Güney diyalektlerinden sayılmıştır.³⁸

Yudahin ikinci derecedeki ölçütler olarak aldığı a) Fiilin olumsuz şeklini kuran *-ba* ekinin önünde kökteki /l/ sesinin düşmesi ya da korunması; b) Başka diyalektlerdeki yardımcı fiil *ele*

³⁶ Abduldayev, *age.*, s. 9; Yunusaliev, *age.*, s. 75; Akmatova, *age.*, s. 15.

³⁷ K. K. Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy Slovar*, Moskva 1940.

³⁸ Yunusaliev, *age.*, s. 69; Akmatova, *age.*, s. 16.

yerine *ede* şeklinin kullanılması; c) Başka diyalektlerdeki *ciber* yardımcı fiilinin *cügör* şeklinde kullanılmasına göre de Güney diyalektlerinden Güneybatı (İçkilik) diyalektini ayırmıştır.

Daha yakın zamanlarda da Kırgız Diyalektlerini sınıflandırma çalışmaları devam etmiştir. Bunlar arasından C. Mukambayev (1957) Kırgız ağızlarını *İçkilik* ve *Tışkılık* diye adlandırdığı iki diyalekte ayırmıştır. Buna göre İçkilik ağızları açık / / foneminin kullanılması, yuvarlak çift dudak ünsüzü /w/ sesinin kullanılması, bazı hallerde 3. tekil şahıs iyelik ekinde sonra ismin *-de* hâl eki geldiğinde /n/ sesinin kullanılmaması (*atıda*), fiillere *-lar* ekinin eklenmesine ve yardımcı fiil *ele* nin yerine *ede* şeklinin kullanılmasına göre *İçkilik* diyalektine alınırken, Kuzey ve Güneydeki diğer Kırgız ağızları tamamen *Tışkılık* olarak sayılmıştır. Ona göre Tışkılık diyalektinin dil özellikleri de dudak diftonglarının yerine uzun ünlülerin kullanılması, 3. tekil iyelik ekinde sonra ismin bulunma hâl eki geldiğinde araya /n/ yardımcı sesinin girmesi (*atında*), 3. çoğul şahısta *-ış* ekinin kullanılması ve *ele* yardımcı fiilinin kullanılmasıdır.³⁹

E. Abduldayev “Kırgız Govorloru” adlı eserinde Kırgız Türkçesini önce Kuzey ve Güney olmak üzere iki diyalekte ayırır. Sonra da Güney diyalektini “İçkilik ağızı”, “Cañı-Col ve Ala-Buka ağızı”, “Güneyin orta bölümündeki ağız” olmak üzere üç ağıza; Kuzey diyalektini de “Talas ağızı”, “Çüy ağızı”, “Isık-Köl ağızı”, “Tyan-Şan ağızı” olmak üzere dört ağıza ayırmıştır.⁴⁰

Daha sonraki yıllarda Yunusaliyev, Kırgız diyalektlerini ayrıntılı şekilde incelediği eserini yayımlamıştır.⁴¹ Onun Kırgız Diyalektlerinin sınıflandırılmasında aldığı ölçütler şunlardır:⁴²

Fonetik Ölçütler

1. Palatal açık / / sesinin fonem değerinde kullanılması ya da kullanılmaması.
2. Eski kelimelerde söz başında yumuşak / /, /g/ seslerine rastlanması ya da rastlanmaması.
3. Her biri iki fonetik şekle sahip olan *ele/ede* ve *ciber/cügör* fiillerinin hangi şeklinin kullanıldığı.
4. Kelime başında sert /p/ sesinin bulunuşu ya da bulunmayışı.

Morfolojik Ölçütler

1. Fiillere *-lar* çoğul ekinin eklenmesi ya da eklenmemesi.
2. Üçüncü şahıs ekinde sonra bazı hâl eklerinde farklılıkların meydana gelmesi.
3. *-ıŋ* ekinin ikinci şahsın kibar türünde kullanılması ya da kullanılmaması.
4. *ki*, *y*, *m*, *l* kin bağlaçlarının kullanılışı ya da kullanılmayışı.
5. Sayılarda *-t* ekinin kullanılışı ya da kullanılmayışı.

Leksik Ölçütler

1. Bütün diyalektlerde ortak kullanılan sözlerin yanı sıra sinonimlerin kullanılışı ya da kullanılmayışı.
2. Bazı Moğolca kelimelerin kullanılışı ya da kullanılmayışı.

Yunusaliyev'e⁴³ göre Kırgız diyalektleri birbirine çok yakındır. Bunun delili olarak da edebî dilde kullanılan sekiz düz ünlü ve altı uzun ünlünün sadece kuzey diyalektlerinde değil

³⁹ Yunusaliyev, *age.*, s. 83; Akmatova, *age.*, s. 18-19; Alimov, *age.*, s. 24.

⁴⁰ Yunusaliyev, *age.*, s. 83; Akmatova, *age.*, s. 19.

⁴¹ B. M. Yunusaliyev, *Kırgız Diyalektologiyası*, Frunze 1971.

⁴² Yunusaliyev, *age.*, s. 78.

⁴³ Yunusaliyev, *age.*, s. 77-78.

Güney diyalektlerinde de kullanılmasını, söz varlığının, ses olaylarının, temel gramer kategorilerinin bütün Kırgız diyalektlerinde aynı oluşunu gösterir. O, bununla birlikte bazı farklılıkların da olduğunu belirtir. Bu farklılıkların çoğunluğu fonetik, bazıları da gramatikal ve leksik özelliklerdir:

Yunusaliyev bu özelliklerin ışığı altında Kırgız diyalektlerini önce Kuzey ve Güney olmak üzere iki gruba ayırmış, Güney diyalektini de sadece ses yönünden değil, gramatikal ve leksik yönden de farklılıklara sahip olduğu için Güneydoğu ve Güneybatı (İçkilik) olarak iki diyalekte ayırmıştır. Bunların içinde de ağızlar yer almıştır:

I. Kuzey Diyalekti

Bu gruba Kuzey Kırgız ağızları girer. Kuzey Kırgız diyalekt alanı Kuzey Kırgızistan'ı tamamen kapsayıp batı sınırı Talas, güney sınırı Ketmen-Töbö ve Toguz-Toro bölgelerine dayanır. Kuzey diyalektinin ayırıcı özellikleri arasında fonetik olarak sekiz kısa ünlü ve sekiz uzun ünlünün bulunması; kelime başında yumuşak /b/ sesinin bulunması; yardımcı fiillerin *ele* ve *ciber* şekillerinin kullanılması gelir. Kuzey diyalekti gramatikal yönden edebî dil şekillerinden farklı değildir. Leksik olarak Kuzey diyalektinde bütün diyaleklerde kullanılan sözlere rastlanır. Bununla birlikte Güneybatı diyalektinde rastlanılmayan *belen* "hazır", *baraan* "karaltı", *kereez* "vasiyet" gibi Moğolca sözcükler onu ayırır.⁴⁴

Kuzey diyalekti de dört ağza (govor) ayrılır:⁴⁵

1. Talas Ağzı

Fonetik Özellikleri⁴⁶

a) Çift dudak ünsüzü /w/ sesinin (buna bağlı olarak diftongların) kullanılması (Talas bölgesinde *too* "dağ", *suu* "su", *küyöö* "güvey, damat" gibi sözcükler uzun ünlülerle değil, *tow*, *suw*, *küyöw* şeklinde /w/ ile kullanılır)

b) /s-z/ seslerinin karışık kullanılması: *kızıl-kısil*, *biz-bis*, *siz-sis*.

Gramatikal Özellikleri

Birleşik şimdiki zamanı oluşturan dört yardımcı fiilin *-ır*, *-ırı* şekilleri kullanılır: *otur-* /*oturu-*, "otur-" *catır-/catırı-*, "yat-" *cür-/cürü-*, "yürü-" *tur-/turu-* "dur-".

2. Çüy-Tyan-Şan Ağzı

Fonetik Özellikleri

a) Çift dudak ünsüzü /w/ kullanılmaz.

b) /s-z/ sesleri karışık kullanılır.

Bu ağzın da kendi içinde alt ağızlara bölünüşü mümkündür. Çüy vadisinin batı tarafındaki Kırgızların (temel olarak Solto boyları) dilinde /z/ sesinin yerine daima /s/ sesi kullanılır. Meselâ *zaman* yerine *saman*, *azamat* yerine *asamat* kullanılır. Morfolojik olarak dört yardımcı fiilin şimdiki zamanı *-r*, *-rı* şekillerinde kullanılır.

⁴⁴ Yunusaliyev, *age.*, s. 79; Akmatova, *age.*, 16-17.

⁴⁵ Yunusaliyev, *age.*, s. 79-80.

⁴⁶ Abduldıyev, *age.*, s. 8.

Çüy vadisinin doğu tarafı ve Tyan-Şan tarafı, Doğu Çüy-Tyan-Şan ağızlarını oluşturarak fonetik yönden /s/ ve /z/'yi karışık kullanma, bazen de kelime başında /n/ sesinin düşürülmesi ile ayrılır.

3. Isık-Köl Ağzı

/s/ ve /z/ seslerini fonem değerinde ayırmakla birlikte çoğu bölgelerinde /z/ sesinin baskın kullanıldığı görülür. Meselâ *sıya* “mürekkep” yerine *zıya*, *say* “dere yatağı” yerine *zay* gibi. Ayrıca kelime başında /n/ sesinin düşürüldüğü (*ayza* “mızrak”, *ike*, “nikah” *öşör* “sağanak yağmur”, *okto* “yular”, *oopaz* “enenmiş öküz”, *ım* “nem”) ve bazı sözlerde kelime başında dudak ünsüzleri /p/ ve /b/ yerine geniz ünsüzü /m/'nin kullanıldığı görülür.

4. Karışık (sımr) Ağız

Coğrafik olarak Güney diyalakti ile Kuzey diyalakti arasında yer alır. Bu nedenle bu bölgedeki Kırgızlar etnik olarak çoğunlukla Kuzey Kırgızlara bağlı olsa da Güney Kırgızlarının az çok tesiri altındadırlar. Meselâ bazen açık / / sesine, fonem değerinde olmasa da rastlanır. Bunun yanı sıra güneydoğu diyalaktine ait bazı gramatikal şekillere de rastlanır. Bu etki çoğunlukla leksik alanda görülür. Bu karışık ağızda, bazen güneye has sözlerin yanı sıra kuzeye ait söz varlığının birlikte kullanılması sonucunda sinonim sözler oluşmuştur. Meselâ *temene//cubaldız* “çuvaldız”, *üke//ini* “küçük erkek kardeş”, *kette//çoñ* “büyük, kocaman”, *ta a//tayeke* “dayı”, *caas//celdik* “eğer yastığı” vb. Kuzey diyalaktinin karışık ağızını konuşan Kırgızlar Ketmen-Töbö ve To uz-Toroo vadilerinde yaşarlar.

Bazı bölgelerde kullanılan sayılı birkaç kelime sayılmazsa (ör. Talas'ta *tekmät* “tokalı kuşak, kemer” vb.; Isık-Köl'de *konok* “misafir”, *cügörü* “mısır”, *badıbot* “kâse” vb.; Tyan-Şan'ın bazı rayonlarında *obodo* “nakışlı keçe”, *çömölök* “kulplu kap”) Kuzey diyalaktleri leksik olarak birbirine çok yakındır.⁴⁷

II. Güneydoğu Diyalakti

Güney doğu grubuna Leylek, Batken, Frunze ve Nookat dışında (İçkilik boylarının olmadığı) bütün güney Kırgızistan dâhil edilmiştir. Güneydoğu diyalakti gramer yönünden Kuzey diyalaktlerine çok yakındır, fakat ses ve söz varlığı açısından Güneybatı diyalaktine yaklaşıp. Bu diyalakti diğerlerinden ayıran özellikler şunlardır:⁴⁸

Fonetik Özellikler

a) Sekiz kısa ve sekiz uzun ünlü ile birlikte kısa palatal / / foneminin ve uzun varyantının kullanılışı.

b) Söz başında sert /p/ sesinin kullanılışı.

c) Yardımcı fiillerin *ele* ve *ciber* şekillerinin kullanılışı.

Morfolojik Özellikler

a) *-ıñ* şeklinin ikinci şahıs düz anlamda kullanılması.

b) Topluluk sayıları yapan *-t* ekinin varlığı.

c) *Y m, ki, l kin* bağlaçlarının kullanılması.

⁴⁷ Yunusaliyev, *age.*, s. 80-81.

⁴⁸ Yunusaliyev, *age.*, s. 81; Akmatova, *age.*, 17.

Leksik Özellikler

a) Diğer ortak sözlerle birlikte Tacik ve Özbek dillerinden alınan sinonim kelimelerin aktif olarak kullanılması: Örneğin, *çoy//k tt -kette* “büyük, koçaman”, *pal//as l- s l* “bal”, *baş//kelde- k ll* “baş, kafa” vb.

b) Altay devrinde Moğol dilinden alınan *belen* “hazır”, *baraan* “karaltı”, *kereez* “vasiyet” gibi sözlere rastlanması.

Yunusaliyev⁴⁹ Güneydoğu diyalektini kendi içinde iki ağza ayırmıştır:

1. Doğu Ağzı: Coğrafik olarak Oş ve Calal-Abad şehirlerinin doğu tarafındaki bölgeleri içine alır. Bu ağız şu özellikleriyle diğerlerinden ayrılır:

a) Yuvarlak diftongların yerine yuvarlak uzun ünlülerin kullanılışı.

b) /s/ ve /z/ seslerinin karıştırılmadan ayrı ayrı kullanılışı.

c) *-ır* ve *-ırı* şekillerinin bulunmayışı.

2. Kuzeybatı Ağzı: Coğrafik olarak tahminen Kara-Ünkür suyundan batıya doğru giden dağlarda konuşulan ağızdır. Şu özellikleriyle diğerlerinden ayrılır:

a) Yuvarlak diftongların kullanılışı.

b) Bazı sözlerde uzun /uu/ yerine /uy/ diftongunun kullanılışı: *tuura* “doğru” yerine *tuyra* gibi.

c) /s/ ve /z/ seslerinin karışık kullanılışı.

d) Dört yardımcı fiilin şimdiki zaman *-ır/-ırı* şekillerinin birlikte kullanılışı.

III. Güneybatı (İçkilik) Diyalekti

İçkilik Kırgızları hâlen Kırgızistan’ın güneybatısında bulunan Batken vilayetindeki Batken, Kadamcay, Leylek rayonları, Oş vilayetine bağlı Nookat rayonu ile bugünkü Özbekistan ve Tacikistan’a bağlı komşu bölgelerde (Özbekistan’ın Fergana, Hokand, Cizzak, Semerkand, Taşkent vs. vilayetleri; Tacikistan’ın ise Hocent, Cergetal ve Murgab bölgeleri) toplu olarak yaşarlar. Yine Kırgızistan’ın Calalabat vilayetine bağlı Suzak rayonunda da kendisini İçkiliklerden sayan birkaç köy bulunmaktadır. Pamir Kırgızları ve onların Türkiye’ye göç eden bir kolu olan Van’ın Erçiş ilçesinde yerleşik Kırgızlar da İçkilik Kırgızlarındandır.⁵⁰

Oş şehrinin batı tarafı ve Özbekistan ve Tacikistan’da yaşayan Kırgızların dilinin Güneydoğu diyalektiyle çok benzerlikleri olmakla birlikte bazı farklılıkları da vardır. Bu nedenle onların dili kendi başına Güneybatı diyalektini oluşturur. Bu diyalekti konuşan Kırgızlar kendilerini İçkilik boyu olarak adlandırdıkları için bu diyalekte İçkilik diyalekti de denir. Güneybatı diyalektinin genel özellikleri şunlardır:⁵¹

Fonetik Özellikler

a) Kısa ön damak / / ve uzun ön damak / / fonemlerinin kullanılması.

b) Yuvarlak diftongların kullanılması.

c) /s/, /z/ seslerinin fonem değerinde ayrılması.

⁴⁹ Yunusaliyev, *age.*, s. 81-82.

⁵⁰ R. Alimov, “Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubu Üzerine”, *TÜBAR*, C. XXX, 2011, s. 25-26.

⁵¹ Yunusaliyev, *age.*, s. 82; Akmatova, *age.*, 17.

d) Söz başında sert /p/ sesinin kullanılması.

e) Söz başında (temel olarak ses taklidî ve alınma kelimelerde) yumuşak / / ve /g/ seslerinin kullanılması.

f) Fiillere bazı ekler eklendiğinde // sesinin düşmesi.

g) Yardımcı fiiller *ele* yerine *ede*, *ciber* yerine *cügör* şekillerinin kullanılışı.

Gramatikal Özellikler

a) Fiillere *-lar* ekinin eklenişi. Örneğin *aytattar* “söylüyorlar”, *aytıştattar* “söylüyorlar”, *aytışıptırlar* “söylüyorlar” vb.

b) 3. şahıs iyelik ekinden sonra bazı hallerde farklılıkların meydana gelişi: *atasını* “babasını”, *atası a* “babasına”, *atasıda* “babasında”, *atasıdan* “babasından”.

c) Topluluk sayı adlarında *-t* eki.

d) *-ı/-ıy* şeklinin 2. şahsın nazik şeklinde kullanılışı: *barıy* “gidin”, ED. *barıyız* “gidiniz”.

e) *y m, l kin, ki* bağlaçlarının kullanılışı.

Leksik Özellikler

a) Ortak sözlerle birlikte Özbek ve Tacik dillerinden alınan sözlerin aktif olarak kullanılışı. Örneğin *çon//k tt* “büyük, kocaman”, *pal// s l* “bal”, *baş//k ll* “baş” vb. Güneydoğu diyalektine göre bu diyalekte bazı kelimeler arkaik duruma geçmiştir ve sadece kalıplaşmış söz dizilerinde rastlanır. Örneğin günlük konuşmada “yetim” anlamında daima *sa ır* sözü kullanılırken, *cetimdin cemini ceve* “yetimin yiyeceğini yeme” atasözünde *cetim* sözü kullanılır. Yine günlük dilde “inek” anlamında daima *stıyr* “sığır” kullanılır, fakat bir oyun adı *uyum tuwdu* “ineğim doğdu” şeklindedir.

b) Altay devrinde Moğolcadan geçen *belen* “hazır”, *baraan* “karaltı”, *kereez* “vasiyet” gibi sözler kullanılmaz.

Güneybatı diyalektini konuşanlar çoğu yerde güneydoğu diyalektini konuşanlarla yan yan, bazen de karışık yaşamaktadırlar. Bu tür yerler arasında Nookat, Tölöykön, Aravan, Kara-Suu, Özgön, Sozok (Suzak), Lenin, Ala-Buka sayılabilir. Bu yerlerde Güneydoğu ve Güneybatı diyalektine has özellikler birlikte görülür.

Akmatova⁵² ise Kırgız ağızlarının Kuzey ve Güney olarak iki diyalekte ayrılmasının daha doğru olacağı görüşündedir.

Yukarıdaki çalışmalardan anlaşılacağı gibi Kırgız diyalektoloji çalışmalarında Kırgız ağızlarının ya Kuzey ve Güney olarak iki (Batmanov 1938; Abduldayev 1966; Yudahin 1940) ya da Kuzey, Güneydoğu ve Güneybatı şeklinde üç (Yunusaliyev 1971) diyalekte ayrıldığı görülmektedir. Mukambayev (1957) ise İçkilik ve Tışkılık şeklinde farklı bir sınıflandırmaya gitmiştir. Ancak ağızların genel olarak özelliklerine bakıldığında Kuzey, Güneydoğu ve Güneybatı diyalektlerinin belirgin şekilde ayrıştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu sınırlar Kırgızistan’ın doğal coğrafi sınırlarıyla da örtüşmektedir.

⁵² Akmatova, *age.*, s. 19-20.

5. Kırgız Diyalektlerinin Özellikleri

5.1. Fonetik Özellikler

Yapılan çalışmalara bakıldığında Kırgız diyalektleri arasında çok büyük farklılıklar olmadığı görülmektedir. Örneğin fonetik olarak bütün Kırgız diyalektlerinde ünlülerin her birinin kısa ve uzun türleri vardır ve bunlar anlam ayırt edici özelliğe sahiptir: *tok* “tok, aç olmayan”- *took* “tavuk”; *san* “sayı”- *saan* “sağın”; *bala* “çocuk” - *balaa* “bela”, *can* “ruh, can” - *caan* “yağış” vb. Yine 8 kısa (a, e, o, u, ö, ü, ı, i) ve 8 uzun ünlü (aa, ee, oo, uu, öö, üü, ıı, ii) Kırgız ağızlarının tümünde görülür. Bununla birlikte farklı gruplarda ele almayı gerektirecek bariz farklılıkların olduğu da göze çarpar. Örneğin Kuzey ve Güney Kırgız diyalektleri ünlülerin sayısı bakımından farklıdır. Yani Güney diyalektleri, Kuzey diyalektinde rastlanmayan dokuzuncu kısa ince açık / / ve uzun ince açık / / sesine sahiptir. Ünlülerdeki bu farklılık nedeniyle Kırgız diyalektleri öncelikle Kuzey ve Güney olarak iki gruba ayrılmıştır.

Kuz. Diy.	Gün. Diy.
zarıl	z ril “gerekli”
asel	s l “tatlı”
mayda	m yd “ufak”
adal	l l “temiz”
mara	m r “hedef”

Kırgız diyalektlerinde ünsüz sesler bakımından da birleşen ve ayrılan özellikler vardır. Kırgız diyalektlerinde ünsüz sesler *sert ünsüzler* (katkalan ünsüzdör) ve *yumuşak ünsüzler* (cumşak ünsüzdör) olarak ikiye ayrılır. Bunun sonucunda bütün Kırgız ağızlarında ortak olan ünsüz uyumu kuralı meydana gelmiştir. Buna göre kelime sonundaki ünsüz sertse ek başındaki ünsüz de sert, yumuşaksa ek başındaki ünsüz de yumuşak olur. Çoğu diyalekte /η,y,r,l/ gibi bazı ünsüzler kelime başında kullanılmaz. Yine kelime başında ünsüzler yan yana gelmez. Kelime sonunda /b,c,d,g/ sesleri kullanılmaz. Kelime sonunda bazı sert ünsüzler ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında yumuşarken (mes. *top>tobu*, *tarak>tara ı*, *tirek>tiregi*) bazı sert ünsüzler ise ünlüyle başlayan bir ek alsalar da değişiklik olmaz (*çaç>çaçı*, *aş>aşa*).⁵³ Bu özellikler edebi dil için de geçerlidir.

Bu ortak özelliklerin yanı sıra Kırgız diyalektlerinde kullanılan ünsüzler sayısı ve özellikleri bakımından küçük farklılıklar da gösterirler. /b, g, , d, c, k, l, m, n, y, η, p, r, s, t, ç, ş/ ünsüzleri bütün diyalektlerde ortaktır. Bunlara ek olarak Güneydoğu diyalektinin doğu ağızlarında / , /; Güneydoğu diyalektinin kuzeybatı ağızında / / ünsüzü kullanılır. Bunun dışında /s/ sesinin varyantı olarak /z/ sesi ve Arapça, Farsçadan alınma sözlerde kullanılan /h/ sesi de kullanılır. Güneybatı (İçkilik) ağızlarında ise /z, , , h/ ünsüzleri kullanılır. Kuzey Diyalektlerinden Isık-Köl ağızında /z, /; Kuzey /s/ cil ağızlarda ise / / ünsüzü kullanılır. Görüldüğü gibi ağızlar arasında ünsüzler yönünden de ortak yönler çok daha ağır basmaktadır.

5.2. Morfolojik Özellikler

Dilin diğer bölümlerine göre Kırgız diyalektleri arasında morfolojik bakımdan ortak yönler daha güçlüdür. Temel gramer kategorileri olan hâl, iyelik, şahıs, fiil ve kelime türlerinin yapılışı arasında fark yok denecek kadar azdır. Kırgız diyalektlerinin bütün ağızlarında “yalın hâl, ilgi, belirtme, yönelme, kalma ve ayrılma” olmak üzere altı hâl vardır. Bunların ses ve şekil yapısı birbirine çok benzerdir. Ancak Güneydoğu diyalekti ve Güneybatı (İçkilik) diyalektinin bazı

⁵³ Yunusaliyev, age., s. 120-121.

ağızlarında yönelme, bulunma, kalma ve ayrılma hallerinde (diğer hallerde herhangi bir farklılık yoktur) kelimeye üçüncü şahıs iyelik eki eklendiğinde edebi dile göre farklılık meydana gelir.⁵⁴ İçkilik ağzında görülen bu özellik Uygur-Karluk grubunun etkisiyle oluşmuş olmalıdır:

	ED.		İçk. diy.
Yön.	<i>koluna</i>	~	<i>kolu a</i>
Bel.	<i>kolun</i>	~	<i>kolunu</i>
Bul.	<i>kolunda</i>	~	<i>koluda</i>
Ayr.	<i>Kolunan</i>	~	<i>koludan</i>

İsimlere eklenen çoğul ekleri açısından Kırgız dialektleri arasında fark yoktur. Fark fiillere eklenen çoğul eklerinde görülmektedir. Bazı ağızlarda, özellikle de Güneybatı dialekti ağızlarında fiillerin 3. şahıs şekillerinden sonra *-lar* eki eklenir. Bu ağızlarda cümlenin öznesi çoğul ise fiilin 3. şahıs zaman ekinde sonra çoğul eki gelir.⁵⁵ Ayrıca aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi Kuzey dialektlerinde 3. tekil şahıs zamiri *al* iken Güney ağızlarında *ol* şeklindedir:

	ED.		İçk. diy.
	<i>alar okuşkan</i>	~	<i>olor oku andar</i> “onlar okumuşlardı”
	<i>alar okuştu</i>	~	<i>olor okudular</i> “onlar okudular”
	<i>alar okuşuptur</i>	~	<i>olor okupturlar</i> “onlar okumuşlar”
	<i>alar berişçü</i>	~	<i>olor berçülör</i> “onlar verirlerdi”
	<i>alar okup cürüşöt</i>	~	<i>olor okup cüröttör</i> “onlar okuyorlar”
	<i>alar okuşat</i>	~	<i>olor okuyttar</i> “onlar okurlar”
	<i>alar çay içişti</i>	~	<i>olor çay içiştiler</i> “onlar çay içtiler”
	<i>alar okuşsa</i>	~	<i>olor okusalar</i> “onlar okusalar”

2. tekil emir ekinin saygı şekli için edebî dil ve Kuzey dialektlerinde *-ıñız*, İçkilik dialektinde ise *-ıñ* şekli kullanılır:

	ED./Kuz. diy.		İçk. diy.
	<i>keliñiz</i>	~	<i>keliñ</i> “geliniz”
	<i>alıñız</i>	~	<i>alıñ</i> “alınız”
	<i>oturuñuz</i>	~	<i>oturuñ</i> “oturunuz”

5.3. Leksik Özellikler

1) Kırgız ağızları ses, şekil ve söz diziminden ziyade özellikle söz varlığı açısından farklılaşmıştır. Bunun başlıca nedeni yukarıda bahsedilen Kırgızların başından geçen tarihî olaylar ve ekonomik, siyasî, coğrafi şartlardır. Bunların başında Kırgız dialektlerini konuşan boyların her birinin başka bir yerde, aralarında bir iletişim olmaksızın, başka halklarla sıkı ilişki içinde yaşamaları gelmektedir. Meselâ 18. yüzyıl ortalarında Kalmukların yıkılmasından sonra Kırgızların bazı boylarının kuzeydeki Isık-köl, Çüy, Talas vadilerine, Narın nehri boylarına; İçkilik boylarının ise Pamir dağlarından gelip Fergana vadisine yerleşmeleri bu iki grubun arasındaki her tür iletişimi

⁵⁴ Yunusaliev, *age.*, s. 165.

⁵⁵ Yunusaliev, *age.*, s. 170-171.

azaltmış, sonunda Kırgız Türkçesinde iki büyük ağız grubunun oluşmasına neden olmuştur. Güney Kırgızları Özbek, Uygur ve Tacik halkları ile ilişki kurarlarken, Kuzey Kırgızları çoğunlukla Kazaklarla bağlantı içinde olmuş, bu da bugün diyalektler arasındaki leksik farklılıkların oluşmasının en büyük nedeni olmuştur. 18. yüzyılın ortasından 20. yüzyılın başına kadar Kuzey diyalektinin, başka dillerin fazla etkisinde kalmaması nedeniyle söz varlığında pek değişiklik görülmemekle birlikte, Güney diyalekti bu süre içinde komşu Uygur, Özbek, Tacik halkları ile sıkı ekonomik ve siyasî ilişki içinde oldukları için bu lehçe ve dillerden pek çok kelime almıştır. Daha sonraki devirlerde Kuzey Kırgız ağızlarına yoğun olarak Rusça kelimelerin girmesi de bu farklılıkları arttırmıştır.

Kuz. Diy.

uy
konok
muzoo
cügörü
taman
cumurtka
temene
köldölön
döngölök
körpöçö
möndür
ceñil/oñoy
barısı
cetim
abdan sonun

Gün. diy.

sıyır “inek”
meyman “konuk”
torpok “dana”
meke “mısır”
çarım “ayakkabı tabanı”
tukum “yumurta”
cuvaldız “çuvaldız”
pöstek “kuzu postu”
kıldirek “tekerlek”
köpçük “minder”
sança “dolu”
asan “kolay”
ammaşı “hepsi”
sa ır “yetim”
alatı “çok güzel”

2) Diyalektler arasındaki söz varlığı farklılıklarının bir nedeni de kelimelerde meydana gelen ses değişimleridir. Kırgız diyalektlerinde hem kelime kökünde kem ekinde, hem ünlülerde hem ünsüzlerde ses değişimleri meydana gelmiştir:

ED.

Söölcan
aktykat
adal
muun
kunan
tuura-
emne

Diğer Ağızlar

soycılan “solucan” (İçk.)
akkat “hakikat” (İçk.)
el el “temiz” (Gün.)
buun “boğum” (Gün.)
gunan “3 yaşında tay” (Gün.)
duura- “taklit etmek” (İçk.)
imne “ne” (Gün.)

<i>bekem</i>	<i>m k m</i> “sağlam” (Gün.)
<i>sazay</i>	<i>saza</i> “ceza” (Gün.)
<i>topurak</i>	<i>turpak</i> “toprak” (Gün.)
<i>nayza</i>	<i>ayza</i> “mızrak” (Kuz.)
<i>ayakta-</i>	<i>adakta-</i> “bitmek, bitirmek” (Tls.)
<i>sıyra</i>	<i>sıdıra</i> “defa, kere” (Gün.)
<i>çama</i>	<i>şama</i> “kuvvet, kudret” (Gün.)
<i>sızık</i>	<i>çızık</i> “çizgi” (İçk.)
<i>cüz</i>	<i>üz</i> “yüz” (İçk.)
<i>elgek</i>	<i>elek</i> “elek” (İçk.)

3) Her dil başka dillere kelime verir ve onlardan kelime alır. Bu alış verişin derecesi toplumların ekonomik ve kültürel gücüne göre değişmektedir. Kırgız Türkçesi de tarihi boyunca başka dillerden kelime almış, bunun sonucunda da dilde sinonim (eşanlamlı) kelimeler meydana gelmiştir. Mukambayev⁵⁶ sinonimlerin meydana geliş nedenini farklı ağızlarla diyalektlerin asırlar boyu iç içe yaşayıp birbirlerini etkilemesi ve edebî dilin ağız ve diyalektleri etkileyip onlara pek çok kelime vermesi olarak açıklar. Mukambayev bir dilin ağızları ile edebî dil ve ağızlar arasındaki, yani dil içi bir alış verişten bahsetmektedir. Oysa sinonimler, çoğunlukla başka bir toplumla kültürel, ekonomik, siyasî vb. ilişkiler neticesinde meydana gelir.

Kırgız diyalektlerinde bugün görülen sinonim kelimeler farklı tarihî devirlere aittir. Bunlardan birincisi eski devirlerde Moğolcadan alınan kelimelerdir. Daha sonra Arap ve Farslarla temastan sonra, İslâm dininin de etkisiyle orta asırlardan başlayarak Arapça ve Farsçadan kelimeler alınmıştır. Son olarak da Rus istilasından sonra dile Slav (Rus) dillerinden kelimeler girmiştir.

a) Moğolcadan Alınan Kelimeler

Moğolca ile Türk dili aynı aileden olduğu için iki dil arasında ortaklık çoktur. Ancak sonraki devirlerde pek çok Türk boyu batıya göçüp Moğollardan uzaklaşırken Kırgızlar uzun bir süre daha Moğollarla birlikte yaşamaya devam etmişlerdir. İşte bazı Kırgız diyalektlerindeki Moğolca kelimeler, bu sonraki devirlerde alınmıştır. Bu sözlerden bazıları şunlardır:

<i>kunacın/gunacın</i> “dana”
<i>megecin</i> “dişi domuz”
<i>tulga</i> “sacayak”
<i>sala</i> “çukur, küçük çukur”
<i>şimalan-</i> “kolları sıvamak”
<i>dülöy</i> “sağır”
<i>sonun/solun</i> “güzel, iyi”
<i>kaal a</i> “iki kanatlı büyük kapı”

Moğolcadan alınan bu kelimelerden bazıları Kırgız Türkçesinde daha önceden kullanılan kelimelerle aynı anlamda olduğu için sinonim kelimeleri oluşturmuşlardır:

⁵⁶ Mukambayev, *age.*, s. 71.

Moğ.	Krg.
<i>kedergi</i>	<i>toskool</i> “engel, mani”
<i>malay</i>	<i>calçı</i> “ücretli işçi, ırgat”
<i>arbin</i>	<i>köp</i> “çok”
<i>torvo</i>	<i>baştık</i> “torba”
<i>bokço</i>	<i>tañılçak</i> “bağ, deste, tutam”
<i>kaal a</i>	<i>eşik</i> “kapı”

Kırgız boylarının tümü her zaman yakın ilişki içinde olmamışlardır. Sonuç olarak bazıları Moğolca sözleri alırken, bazıları almamıştır. Meselâ *kaal a* “kapı”, *unaa* “iş hayvanı”, *belen* “hazır”, *kereez* “vasiyet”, *baraan* “karaltı” *kedergi* “engel”, *talkuu* “deriyi sepileme”, *arbin* “çok” gibi kelimeler Kuzey ve Güneydoğu diyalektlerinde görülürken, Güneybatı diyalektinde rastlanmaz.

b) Farsçadan Alınan Kelimeler

Türk Lehçelerine ve dolayısıyla Kırgız Türkçesine alınan yabancı kelimeler içinde miktar bakımından ilk sırada Farsça kelimeler yer alır. Kırgız Türkçesine giren Farsça kelimelerin ticaret, hayvancılık, günlük hayatta ilgili olanları bütün Kırgız ağızlarında belli bir miktarda görülür. Bunlar *baa* “paha, eder”, *soodager* “tüccar”, *taraza* “terazi”, *bak* “bahçe”, *kırman* “harman”, *şabdalı* “şeftali”, *sabiz* “havuç”, *dubal* “duvar”, *tereze* “pencere” gibi sözlerdir. İkinci gruba ise Kuzey diyalektinde görülmeyen, fakat Güney diyalektlerinde aktif olarak kullanılan kelimeler girer. Bu gruptaki kelimeler çoğunlukla sinonimleri oluşturmuştur. Bunlar her alanla ilgilidirler. Mesela:

Kuz. diy.	Günd. diy.	Günb. diy.
<i>makal</i>	<i>nakal</i>	<i>metel</i> “atasözü”
<i>töşök</i>	<i>töşök/cekendos</i>	<i>cekendos/cekendaz</i> “döşek, yatak”
<i>comok</i>	<i>comok</i>	<i>mesel</i> “masal”
<i>şirenke</i>	<i>kükürt</i>	<i>kügürt</i> “kibrit”
<i>bal</i>	<i>pal/asel</i>	<i>s l</i> “bal”
<i>temene</i>	<i>cuvaldız</i>	<i>cuvaldız</i> “çuvaldız”
<i>kösöö</i>	<i>ataşkürök</i>	<i>eteş-kürök</i> “maşa”
<i>cumurta</i>	<i>tukum</i>	<i>tukum</i> “yumurta”
<i>çını</i>	<i>piala</i>	<i>piyele</i> “fincan”
<i>süzgüç</i>	<i>çevli</i>	<i>süzgüç</i> “süzgeç”
<i>celdik</i>	<i>caaz</i>	<i>caaz</i> “eyer yastığı”
<i>oņoy</i>	<i>oņoy/asant</i>	<i>asant</i> “kolay”
<i>söykö</i>	<i>söykö</i>	<i>güdok</i> “küpe”

c) Arapçadan Alınan Kelimeler

Tarih boyunca Kırgız boylarının Arapça konuşan halklarla doğrudan ilişkisi olmamıştır. Fakat Kırgız boyları Orta Asya'ya geldikten sonra Uygurlar, Özbekler, Tacikler, Kazaklar, Türkmenler, Soğdlar vb. vasıtasıyla Arap kültürü ve İslâm dininin etkisi altında kalmışlardır. Arapça sözlerin Orta Asya halklarının dillerinde çok görülmesinin temel nedeni İslâm dinidir. Araplar 8. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da İslâm dinini yaymaya başlamışlardır. Dinî kitaplar Arapça yazılmış, ibadetler Arap diliyle yapılmış, hukuk kuralları, gelenek-görenekler İslâmî usullere göre düzenlenmiş, günlük yaşamda Arapça kelimeler kullanılır olmuştur. Dolayısıyla bu konularla ilgili sözler de dile girmiştir: *adal/alal* “helal, temiz”, *aram* “haram”, *beyiş/cannat* “cennet”, *capaa* “cefa”, *daraca* “derece”, *esep* “hesap”, *kaar* “kahır, gazap”, *mildet* “vazife, ödev”, *ookat* “erzak, rızık”, *sacda* “secde”, *taat* “itaat”, *din* “din”, *sada a* “sadaka”, *bata* “Fatıha, dua”, *şaytan* “şeytan”, *acı* “hacı”, *azan* “ezan”, *akıret* “ahiret”, *kıbıla* “kible” vb.

Arapçadan alınan kelimeler bakımından diyalektler arasında farklılıklar vardır. Bunlardan biri ses sistemiyle ilgilidir. Buradaki farklılıklar daha çok Güney diyalektlerine has olan kısa / / ve uzun / / ile /h/, / /, söz başında /g/, / / gibi ünsüzlerle ilgilidir. Bu özelliklerde Özbek, Uygur ve Tacik dillerinin etkisi görülmektedir:

Gün. diy.

d t

d lil

m rt b

n sip

t m

m ni

k s l

nik

hava

hazır

hak

ayrat

animet

ill t

Alla

mollo

Kuz. diy.

adat “âdet”

dalil “delil”

martaba “mertebe”

nasip “nasip”

daam “taam, yiyecek”

mania “anlam”

kesel “hastalık”

nike “nikah”

ava “hava”

azır “hazır, şimdi”

ak “hak”

kayrat “gayret”

kanimet “ganimet”

ildet “illet, hastalık”

Alda “Allah”

moldo “molla, imam”

d) Rusçadan Alınan Kelimeler

Kırgızların 19. yüzyıl ortasına kadar Slav halklarıyla yakın ilişkileri olmamıştır. Onun için bu döneme kadar dile *samoor* “semaver”, *çaynek* “çaydanlık”, *çirköö* “kilise” gibi çok az sayıda birkaç Rusça kelime girmiştir. Bu alıntılar da başka diller vasıtasıyla olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Ekim devrimine kadar Rus ve diğer Slav halklarının Kırgızistan'a gelmeleri

neticesinde diller arasında etkileşim ve kelime alış verişi başlamıştır. Bu dönemde Rusça kelimeleri öncelikle Kuzey Kırgızları almış; Güney Kırgızları ise bu kelimeleri epey bir zaman geçtikten sonra almışlar, bazı kelimeleri ise hiç almamışlardır. Bu dönemde *zakün/zakon* “kural”, *kaamıt* “hamut”, *nomur* “numara”, *sot* “mahkeme”, *beçet* “mühür, damga” gibi kelimeler alınmıştır.

Ekim devriminden sonra artık Rusça kelimeler ve Rus dili vasıtasıyla uluslar arası kelimeler Kırgız diyalektlerine yoğun olarak girmeye başlamıştır. Bu dönemde gazete, dergi, kitap, radyo, televizyon, sinema, tiyatro vb. yollarla hayatın her alanıyla ilgili Rusça kelimeler bütün Kırgız diyalektlerinde hem sözlü hem yazılı olarak yayılmıştır.

e) Alıntı Ek ve Edatlar

Bunlar çoğunlukla Farsçadan geçmiştir:

-hana: Farsçada “yer, mekân” anlamında tek başına bir söz olarak kullanılan *-hana* eki “temel sözün bildirdiği anlamın bulunduğu yer” anlamında son ek olarak Kuzey diyalektlerine göre Güney diyalektlerinde aktif şekilde kullanılır: *atkana* “at ahır”, *aşkana* “mutfak”, *catakana* “yatakhane”, *çaykana* “çayhane”, *darıkana* “eczane”, *elçikana* “elçilik” vb.

puruş (satış, ticaret): Tacik dilinden alınan ve Kuzey diyalektlerinde kullanılmayan kelime Güney diyalektlerinde birleşik kelime yapımında kullanılır ve ilk kelimenin anlamına “satıcı” anlamını katar: *k rtişk puruş* “patates satıcısı”, *koon puruş* “kavun satıcısı”.

k m/kem: “Eksik, az, yetersiz” anlamındaki Farsçadan alınan kelime Güney diyalektlerinde hem kendi başına bir söz, hem de ön ek olarak kullanılır. Kuzey diyalektlerinde ise görülmez: *Bul söz bizde kem uçurayt*. “Bu söze bizde az rastlanır.”, *k mkuvat* “kuvveti az, eksik”, *k mkaymak* “kaymağı az”, *k msüt* “sütü az, yetersiz”.

na-: Farsçadan geçen bu ek edebî dilde de görülmekle birlikte işlek değildir. Fakat Güney diyalekti ağızlarında, özellikle de İçkilik ağızlarında oldukça işlektir: *namart* “mert olmayan, namert”, *n m lim* “maalum olmayan, namalum”, *neümit* “ümitsiz, ümidi kalmamış”.

be-/bey-: Farsçadan alınan, eklendiği nesnenin veya kavramın yokluğunu gösteren ön ektir. Bu ek Kuzey diyalektinde pek görülmez, fakat Güney diyalektinde aktif olarak kullanılır: *beykam/be am* “gamsız”, *beycerlik* “yersiz, yurtsuz”, *beyınsap* “insafsız” *beytaanış* “tanıdık olmayan”, *beyüde* “beyhude, boşuna”.

4) -bı Soru Edatı

Bütün Kırgız diyalektlerinde isim ve fiillere şahıs ekleri eklendiğinde *-bı* soru edatı 1. ve 3. şahıs ekinden sonra gelir:⁵⁷ *Barambı?* “Gidiyor muyum?”, *Barabızbı?* “Gidiyor muyuz?”, *Kelebi?* “Geliyor mu?”, *Kelişebi?* “Geliyorlar mı?”, *Kelişetterbi?* “Geliyorlar mı?”. Fakat 2. şahısta Kuzey ve Güneydoğu diyalektlerinde *-bı* eki kelimenin sonuna gelirken Güneybatı diyalektinde kökle şahıs ekinin arasına gelir:

Kuz. diy.// Günd. diy.

Barasııvı? “Gidiyor musun?”

Barasııjarvı? “Gidiyor musunuz?”

Günb. diy.

Baravısııj? “Gidiyor musun?”

Baravısııjar? “Gidiyor musunuz?”

⁵⁷ A. Baytok, *Kırgız Türkçesinde Soru*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s. 94; Yunusalıyev, *age.*, s. 204-205.

5) Yardımcı Fiiller

Yardımcı fiiller açısından Kırgız dialektleri arasında genel olarak fark yoktur. Fakat *ele//ede//edi* ve *ciber//cügör* yardımcı fiillerinin ses yapılarında farklılık görülür.

Ele yardımcı fiili Kuzey dialekti ile Güneydoğu dialektinde *ele* şeklinde, Güneybatı (İçkilik) dialektinde ise *ede* şeklinde görülür: *Sen almak bedeñ (<bı ede-ñ)?* “Sen alacak mıydın?” Cerge-Tal, Pamir bölgelerindeki İçkilik Kırgızları içindeki Kıpçak boyları ise yardımcı fiilin *edi* şeklini kullanır: *Alçu edi*. “Alırdı.”⁵⁸

Edebi dildeki *ciber* yardımcı fiili İçkilik dialektinde *cügör*, diğerlerinde *ciber* şeklinde kullanılır.⁵⁹ Bunlar arasında anlam (izin vermek, bir yerden başka bir yere göndermek) bakımından bir fark yoktur: ED. *Koondorunun birin suu a tüşürüp cibergen*. “Kavunlarının birini suya düşürmüş.” İçk. *Koondorunun birini suw a tüşürüp cügörgön*. “Kavunlarının birini suya düşürmüş.”

Bunların dışında *caz-*, *cat-*, *tur-*, *otur-*, *cür-* yardımcı fiillerinde de küçük farklar görülür.

Caz- (yaz-) yardımcı fiili bazı ağızlarda *cazda-* şeklinde görülür.⁶⁰ *Külö cazdadım*. “Güleyazdım.” Bazı Güney ağızlarında ise birleşik fiilin ikinci bölümü ile birleştirilerek söylenir: *Çay tögülüp keteyazdı*. “Çay döküleyazdı-neredeysede dökülecekti.” Burada /c/ sesi de /y/ sesine dönüşmüş, daha doğrusu /y/ sesi eski şeklini korumuştur.

Cat-, *otur-*, *tur-*, *cür-* yardımcı fiilleri bütün Kırgız ağızlarında aynı şekil ve anlamda kullanılır. Fakat Talas, Aşağı Çüy ağızları, Güneydoğu dialektinin Kuzeybatı ağızlarında bunların yanı sıra, bu yardımcı fiillerin uzamış şekilleri de kullanılır:⁶¹ *cat/catur/caturı*, *otur/oturu*, *tur/turu*, *cür/cürü*.

İr//iy: zarf-fiil eki *-ıp* ile biten fiillere gelen ve *ciber* gibi ana fiile tezlilik, çabukluk anlamı katan bu yardımcı fiilin *-ir* şekli bütün Kırgız ağızlarında görülür. *İy* şekli ise Güney ve Kuzey ağızlarının pek çok yerinde *ir* ile birlikte kullanılır: *Tez-tez ele aytıviy*. “Çabuk çabuk söyleyiver.” *Kolunu suwga saltıviret*. “Elini suya sokuveriyor.” *Çaap iydi.//Çaav erdi*. “Vuruverdi.”, *Tastap iydim.//Tastav erdim*. “Bırakıverdim.”

6) Bağlaçlar

Da, *cana*, *menen*, *ce*, *soñ*, *kiyin*, *egerde*, *oşonduktan* gibi bağlaçlar bütün Kırgız ağızlarında kullanılır. Bununla birlikte yüzyıllardır Özbek, Uygur, Tacik halklarıyla yakın temasta bulunma neticesinde Güney Kırgız ağızları, özellikle de Güneybatı ağızları bu halkların dilinden bazı bağlaçlar almışlardır. Bunların çoğunluğu diğer bağlaçlarla eşanlamlıdır. Kırgız dialektleri içinde sadece Güney ağızlarında görülen bağlaçlar şunlardır:

h m/y m/ m: Güney ağızlarında üç şekilde de görülen ve Farsçadan alınan bağlaç, *da* bağlacıyla aynı anlamı verir. Hem pekiştirici hem de bağlaç olarak kullanılır: *Men özügö y m yt m*. “Ben sana söylüyorum.” (pekiştirici anlamında); *Yahşının g pi y m, özü y m yahşı*. “İyinin hem sözü hem kendisi iyi.” (bağlaç anlamında).

ha/ka/hay/kay: Güney ağızlarında, özellikle de İçkilik ağızlarında görülür. Bağlaç iki işleve sahiptir. İlk olarak bağlaç işlevindeyken edebi dildeki *ce* (ya da, veya) bağlacının anlamını verir: *Ka Mırza, ka Gülay kelet ede*. “Ya Mırza ya da Gülay gelecekti.” İkinci olarak da birleşik

⁵⁸ Yunusaliyev, *age.*, s. 175.

⁵⁹ Yunusaliyev, *age.*, s. 175.

⁶⁰ Yunusaliyev, *age.*, s. 175.

⁶¹ Yunusaliyev, *age.*, s. 177.

cümlelerdeki yan cümleleri birleştirir: *Ha kelsin, ha kevesin, öz erki*. “İster gelsin ister gelmesin, kendisi bilir.”

süy: Tyan-Şan’ın güney sınırındaki rayonlarda *ha* bağlacı ile birlikte ve aynı anlamda kullanılır: *Süy kelsin, süy kelbesin, ösü vilsin*. “İster gelsin, ister gelmesin, kendisi bilir.”

apti: Talas vadisinde kullanılır. Temel cümleye sebep bildiren yan cümleyi bağlar: *Kant albadım, apti tükönçü ketip kalıptır*. “Şeker almadım, çünkü bakkal gitmiş.”

lekin/l kin/nekin: Güney ağızlarında edebî dildeki *birok* “fakat” anlamında kullanılıp birbirine zıt olan cümleleri bağlar: *Ol ketiptir, lekin men körgönüm çok*. “O gitmiş, lâkin/ama/fakat ben görmedim.”

amma/ mm : Güney ağızlarında Özbek ve Taciklerin yaşadığı şehirlerde çok az olarak kullanılır. Anlam olarak *lekin* bağlacına yakındır: *Şol adam aytkan bolso tuura, mm ben bilveym*. “O adam söylediye doğrudur, ama ben bilmiyorum.”

ki: Güney ağızlarında oldukça aktif kullanılır ve birleşik cümleleri bağlar: *Men barsam bolot ki, l kin ertege işim bar ede*. “Ben gelsem olurdu, lâkin yarın sabah işim var.”, *Men uktum ki, ol ertege cönöyt dep*. “Ben duydum ki, o yarın sabah gidiyor.”

çunki: Sadece Özbekistan Kırgızlarının ağızlarında görülür. Bağlaç sebep bildiren cümleyi bağlar: *Men üygö ketişim kerek, çunki iş bar ede*. “Benim eve gitmem gerek, çünkü iş vardı.”

c ki/y ki: Bu bağlaç da sadece Özbekistan Kırgızlarının ağızlarında görülür. Fonksiyonu açısından edebî dildeki *ce* (veya) bağlacı gibidir: *C ki korkkon, c ki tüşünbögön*. “Ya korkmuş ya da anlamamış.”

na/n : Özbekistan Kırgızlarının dilinde görülür. Cümlelerin aynı türden öğelerini bağlar: *N üydö, n tışta a degen adam çok*. “Ne evde ne dışarıda hiç kimse yok.”

va: Tacikistan Kırgız ağızlarında görülür. Cümlelerin aynı türden öğelerini bağlar: *Sak va salamat catat ekender*. “Sağ (ve) salim duruyorlarmış.”

6. Sonuç

Kırgız diyalektleri konusu bugüne kadar farklı araştırmacılar tarafından araştırılmış ve araştırılmaya devam etmektedir. Kırgız diyalektlerini bazı araştırmacılar Kuzey ve Güney olarak iki gruba ayırırken, bazıları da Kuzey, Güneydoğu ve Güneybatı olarak üç gruba ayırmaktadır. Kuzey ve Güney diyalektleri arasındaki farklılık herkes tarafından kabul edilirken, Güney ağızları konusunda ihtilaf vardır. Ancak Uygur ve Özbek Türkçelerine olan benzerlikleriyle İçkilik diyalekti Güneyin diğer ağızlarından kolayca ayırt edilmektedir. İçkilik diyalekti hem ses hem şekil hem de söz varlığı bakımlarından diğer tüm ağızlardan farklıdır. Bu nedenle Kırgız Türkçesinin Kuzey, Güneydoğu ve Güneybatı (İçkilik) olmak üzere üç diyalekte ayrılması daha doğru görünmektedir.

Kırgız diyalektlerinin oluşumunda öncelikle coğrafi özellikler etkili olmuştur. Örneğin Kuzey Kırgızları ile Güney Kırgızları arasındaki iletişimin uzun yıllar kopması Kuzey ve Güney Kırgız ağızlarının oluşmasına neden olmuştur. Bunun yanında boy özellikleri de farklılıkların oluşmasında ikinci derecede belirleyici olmuştur. İçkilik ağızlarında görülen farklılıklar bir taraftan diğer dil ve lehçelerin etkisinden kaynaklanırken, diğer taraftan boylarına has özelliklerden kaynaklanmaktadır.

Kısaltmalar

- diy.** : Diyalekt
ED. : Edebî Dil
Gün. : Güney
Günb. : Güneybatı
Günd. : Güneydoğu
İçk. : İçkilik
Krg. : Kırgız Türkçesi
Kuz. : Kuzey
mes. : Meselâ
Moğ. : Moğolca
ör. : Örneğin
Tls. : Talas
vb. : Ve benzeri

KAYNAKLAR

- ABDULDAEV E., **Kırgız Govorloru**, Frunze 1966.
- _____, **Azırkı Kırgız Tili**, Bişkek 1998.
- AKİNER Shirin, **Sovyet Müslümanları**, (Çev. Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu), İstanbul 1995.
- AKMATOVA Aygöl, “Modern Dönem Kırgız Urukları ve Kırgız Diyalekt Coğrafyası”, **Turkish Studies**, Volume 3/3, 2008, p. 8-36.
- AKSAN Doğan, **Her Yönüyle Dil**, C. I, II, III, Ankara 2000.
- ALİMOV Rısbek, “Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubu Üzerine”, **TÜBAR**, C. XXX, 2011, s. 23-40.
- ALİMOV Ulanbek, “Kırgız Sözlü Kültür Geleneği”, **Eski Yeni, TC. Eskişehir Valiliği Aylık Şehir Kültürü Dergisi**, Yıl. 5, S. 49, Eskişehir 2013, s. 2-15.
- ALİYEV Kulmatov, **Manaşılar Cana İzildöçülör**, Bişkek 1995.
- BANGUOĞLU Tahsin, **Türkçenin Grameri**, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- BARTHOLD V.V., **Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (Haz. Kazım Yaşar Koprıman, İsmail Aka), TTK Yayınları, Ankara 2006.
- BAYTOK Aysel, **Kırgız Türkçesinde Soru**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013.
- CAFEROĞLU Ahmet, **Türk Kavimleri**, İstanbul 1988.
- CIRTAUTAS Ilse D., **Kirghiz**, Washington 1993.
- CUMAKUNOVA Gülzura, “Kırgız Türkçesinin Tarihî Aşamaları Üzerine Bazı Düşünceler”, **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002**, Ankara 2002, s. 74-93.

- _____ , **Manas Destanı, Kırgız Edebi Dilinin Tarihi Kaynağı**, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- EREN Hasan vd., **Türkçe Sözlük**, TDK Yayınları, Ankara 1988.
- ERGIN Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yayınları, İstanbul 2000.
- ERŞAHİN Seyfettin, “Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 39, S. 1, Ankara 1999, s. 393-438.
- GÖMEÇ Saadettin, **Kırgız Türkleri**, Ankara 2002.
- KAFESOĞLU İbrahim, **Türk Millî Kültürü**, Ankara 1997.
- KALKAN Mustafa, **Kırgızlar ve Kazaklar**, İstanbul 2006.
- KARA Füsün, “Kırgız Sovyet Devletinin Oluşması”, **The Journal of Academic Social Science Studies, TASSS**, Volume 6, Issue 2, 2013, p. 1749-1767.
- KORKMAZ Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 2007.
- MUKAMBAYEV C., **Kırgız Diyalektolojyası cana Frazеologiya**, Bişkek 1998.
- OSMONOV O. C., “Eski Kırgızlar”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 3, (Çev. Vefa Kurban), İzmir 2013, s. 147-166.
- ÖZEY Ramazan, “Tarihte Türk Devletleri ve Hâkimiyet Alanları”, **Türkler**, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 349-367.
- ÖZKAN Nevzat, **Türk Dilinin Yurtları**, Ankara 2007.
- RASONYI Lazslo, **Tarihte Türklük**, TKAE Yayınları, Ankara 1996.
- SARAY Mehmet, **Kırgız Türkleri Tarihi**, İstanbul 1993.
- TÜRKMEN Fikret, **Manas Destanı Üzerinde İncelemeler**, Ankara 1995.
- VARDAR Berke, **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Multilingual Yayınları, İstanbul 2002.
- YUNUSALİYEV Bolot M., **Kırgız Diyalektolojyası**, Frunze 1971.